

Тема 2

ПРАВО НА ЖИТТЯ

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ

Життя – це самоочевидна і найважливіша цінність. З точки зору будь-якої особистості життя є такою властивістю людини, яка не потребує ствердження. Там, де це право не забезпечено належним чином, годі й говорити про інші права. Однак правове забезпечення права на життя має свою історію, суспільний та індивідуальний вимір. Це фундаментальне право припустимо розглядати у двох аспектах:

- по-перше, як право особи на свободу від будь-яких незаконних зазіхань на життя з боку держави, її представників або приватних осіб;
- по-друге, як право особистості вільно розпоряджатися своїм життям.

Стаття 27 Конституції України говорить: «Кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини».

Ця норма міститься в усіх основних міжнародних документах з прав людини. У той же час це право слід розуміти як безпосередній захист людини від свавільного позбавлення життя з боку держави, а також обов’язок держави забезпечити прийняття та дію законів, що передбачають кримінальну відповідальність та покарання за злочин позбавлення життя, використання попереджувальних та захисних заходів з боку державних органів, коли така загроза існує.

Стаття 2 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод говорить, що право кожного на життя охороняється законом. Це означає, що над державою тяжіє обов’язок зробити все для того, щоб людське життя перебувало у безпеці.

Протоколом № 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1983 року, ратифікованим Україною в 2000 р., було заборонено смертну кару. Ідея, спільна для всіх правових систем Європи, полягає у тому, що в сучасних умовах смертна кара не вписується в рамки правосуддя (лише Білорусь, яка не є членом Ради Європи і тому не підлягає загальним правовим зобов’язанням, зберігає у законодавстві смертну кару). Проте залишаються випадки, за яких можливі дії, що можуть призвести до передбачуваної смерті особи, що також обумовлено законом.

Україна належить до «серця Європи», яке історик Тимоті Снайдер назвав «кривавими землями», що охоплюють простір від центральної Польщі до західної Росії, включаючи Прибалтику, Білорусь та Україну, та на які зійшло масове насилля у небачених в історії масштабах. Саме тут посеред ХХ століття нацистський та радянський режими вбили близько 14 млн людей¹. Аналіз трагічного минулого, свідчень про вбивство та дегуманізацію нацистами в роки Другої світової війни, більшовицьких репресій дає можливість не лише зрозуміти цінність людського життя через емоційну причетність до свідчень конкретних людей завдяки відеоінтерв’ю жертв нацизму та сталінізму, а й усвідомити важливість права на життя як юридичної норми, що спирається на першочінність людини, а не влади чи інших суспільних атрибутів. Шляхом аналізу ситуацій учні отримують можливість зрозуміти суть права на життя в історичному та сучасному правовому контексті, а також відповідальність держави за забезпечення права на життя. За можливості вивчати пропоновану тему у системі занять, можна проводити внутрішньокурсів зв’язки з темами, присвяченими свободі від дискримінації, праву на повагу до приватного та сімейного життя та праву на справедливий суд.

¹ Тимоті Снайдер. Криваві землі. – Київ: Грані-Т, 2011. – С. 2.

ХІД ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Мета і завдання	<ul style="list-style-type: none"> ■ надати розуміння суті права на життя в історичному та сучасному правовому контексті; ■ сприяти розумінню історії Голокосту та досвіду тоталітарних суспільств в осмисленні потреби юридичного закріплення права на життя у міжнародному та національному праві; ■ сприяти розумінню неможливості дискримінації за будь-якою ознакою та сучасних підходів до захисту права на життя; ■ розвивати навички критичного мислення через аналіз різних первинних і вторинних джерел, таких, як відеосвідчення, юридичні та історичні документи, а також публікації в ЗМІ; ■ надати навички аналізу правових ситуації на прикладі справ Європейського суду з прав людини; ■ сприяти виробленню стійкого негативного ставлення до фактів дискримінації, зневажання людської гідності та зазіхань на право на життя; ■ вміти знаходити пробіли в протоколах прав людини та забезпеченні дотримання права на життя в сучасному суспільстві.
Ключові слова та поняття	Право на життя, геноцид, злочини проти людяності, смертна кара.
Методичні прийоми та техніки	Аналіз відеосвідчень, історичних та правових документів; робота з кейсами Європейського суду з прав людини; загальне обговорення; робота в малих групах, міні-лекція, дискусія.
Зв'язок з іншими темами посібника	Заборона дискримінації; Право на справедливий суд; Приватність та її межі.
Час	60-100 хв. навчального часу.

ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Випереджаюче завдання

Повідомте учасникам заняття тему та запропонуйте напередодні поміркувати над наведеними запитаннями та зробити короткі нотатки-відповіді для подальшого обговорення в класі:

- Чому у світових релігіях присутній заклик «не убий»? Як його розуміти?
- Що означає вираз «ціна людського життя»?

ХІД ЗАНЯТТЯ

Крок 1 [10-12 хв.]

Методи: коротка бесіда, загальне обговорення.

1. Запропонуйте учасникам заняття переглянути каталог прав людини (Додаток 1) та відповісти на запитання: без гарантій якого з прав та свобод усі інші втрачають свій сенс та цінність?

Оголосіть тему заняття.

Запропонуйте учням навести історичні приклади, які вони вважають зразками порушення права на життя.

Нагадайте, що права людини завжди лежать у площині відносин Індивід – Влада. Слід зазначити, що право на життя не означає, що держава захищає громадян від смерті – це неможливо за означенням, і не всі випадки вбивства можливо розглядати крізь призму сфери права. Трактатування суті цього права так само складне і багатозначне, як й інші.

Проведіть вступну бесіду, під час якої наголосіть, що багато людей схильні розуміти право на життя надто широко, включаючи в нього також потребу достатнього життєвого рівня і захист від випадкової смерті через нещасний випадок чи надзвичайну ситуацію тощо. Важливо усвідомлювати, що право на життя, з точки зору держави як гаранта правового захисту, означає відповідальність не за будь-який випадок смерті, а лише за порушення зобов'язань, передбачених статтями національних законів і ратифікованих міжнародних актів у сфері прав людини. Наявний у державі рівень медичного обслуговування, соціальних гарантій, пільг і допомог, що забезпечують якість життя, безумовно, надзвичайно значущий. Проте вони захищаються не правом на життя, а іншими правами людини. Право на життя включає зобов'язання, пов'язані з безпосередньою загрозою позбавлення людини життя. Наголосіть на тому, що, аби зрозуміти історичний контекст відсутності права на життя мільйонів людей, необхідно ознайомитися з трагічним досвідом ХХ століття на прикладі свідчень жертв двох найбільших тоталітарних режимів: нацистської Німеччини та більшовицького СРСР.

Крок 2 [15-20 хв.]

Методи: загальне обговорення, аналіз відеосвідчень, робота з поняттями.

2. Ознайомте учасників заняття з популярним висловом, який не має точного авторства²: «Загибель однієї людини – трагедія, а загибель мільйонів – це статистика», та думкою Абея Герцберга, колишнього в'язня табору Берген-Бельзен, голландського єврея, адвоката, письменника і поета: «Не шість мільйонів євреїв було вбито, а один єврей шість мільйонів разів».

 Обговоріть:

- Якого історичного періоду стосуються ці вислови? Що таке Голокост?
- Як розуміти твердження Абея Герцберга? Що об'єднує ці два вислови?

3. Запропонуйте учням переглянути відеоспогади **Ірини Максимової** [02:21], повідомивши, що вона у період війни була маленькою дівчинкою і проживала разом з родиною у м. Тернополі. Свідок розповідає про випадок періоду німецької окупації. Сім'я І. Максимової переховувала 16 євреїв. Обговоріть фрагмент відеоінтерв'ю за такими запитаннями (варто розмістити перелік запитань на дошці чи екрані):

- Що описує свідок?
- Що стало причиною вбивства?
- Хто вбивця? Чим можна пояснити такі дії?
- Які почуття виявляє Ірина Максимова під час розповіді? Що її найбільше вражає?

4. Нагадайте, що злочини нацистів були засуджені Нюрнберзьким трибуналом. Масові злочини нацистів та Голокост, як сплановане державою вбивство 6 мільйонів євреїв, стали поштовхом для політиків до пошуку універсальних механізмів запобігання подібним трагедіям у майбутньому. Комісія ООН з прав людини була створена невдовзі після завершення Нюрнберзького процесу.

Зазначте, що напередодні проголошення ООН Загальної декларації прав людини 9 грудня 1948 року було прийнято Конвенцію про попередження злочину геноциду та покарання за нього³, яка засуджує його і визначає як злочин, що не має виправдання.

² Вважається, що ці слова були промовлені Й. Сталіним у 1941 р. після кровопролитних поразок початку війни, хоча дослідники вказують на джерело цитати – німецького письменника Е. М. Ремарка.

³ Пряме посилання: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_155

За наявності часу та для усвідомлення універсального характеру поняття «*геноцид*» проаналізуйте з учнями ст. 2-4 Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього. Запитайте учасників заняття, чи відомі їм інші приклади масових убивств, здійснюваних за підтримки державної машини. Окрім подій 1932–1933 рр. в Україні, наведіть приклади масових убивств в історії інших країн, частина з яких отримала правову оцінку як геноцид: геноцид вірмен 1915 р., геноцид у Камбоджі 1975–1978 рр., геноцид у Руанді 1994 р., події в югославській Сребрениці 1995 р. Дати та країни варто записати на дошці чи фліпчарті. Слід наголосити, що поняття «геноцид» є терміном міжнародного права, тобто лише після відповідних розслідувань, які підтверджують сплановану масову загибель людей за певних обставин, серед яких значну роль відіграє можливість попередження трагедії, офіційна міжнародна оцінка застосовує це поняття.

Крок 3 [20-25 хв.]

Методи: аналіз історичних джерел і правових документів, робота в малих групах, загальне обговорення.

5. Об'єднайте учнів у групи та роздайте статті законів, які визначають право на життя (Додаток 2). Попросіть учнів проаналізувати відмінності у трактуванні цього права в різних документах, звертаючи увагу на час прийняття документів.

Поясніть, що право на життя слід розуміти як безпосередній захист людини від свавільного позбавлення життя з боку держави, а також обов'язок держави забезпечити прийняття та дію таких законів, які передбачатимуть кримінальну відповідальність і покарання за злочин позбавлення життя, використання попереджувальних і захисних заходів з боку державних органів, коли така загроза існує. Розуміння суті права на життя та ролі держави у його захисті пройшло певну еволюцію, сучасним виразом якої стала заборона застосування смертної кари, протоколом № 6 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1983 р. Україна ратифікувала цей протокол у 2000 році.

Напишіть на дошці дати 1932–1933 рр. Попросіть учасників заняття назвати кілька ключових слів-асоціацій, які пов'язані з цими датами в історії України.

Запропонуйте всім разом переглянути фрагмент відеосвідчення **Миколи Верхоглядова** [01:30]. Надайте інформацію про те, що Микола Верхогляд розповідає про період своєї служби у Робітничо-селянському червоному флоті в період Голодомору. Він згадує, як військовим давали завдання не пропускати селян-втікачів з голодуючих районів України до Криму, а також, як військові підгодовували голодних людей, не знаючи, що їжа смертельно-небезпечна для людей у такому стані.

 Після перегляду відеокліпа запропонуйте опрацювати в групах матеріали Додатка 3 та відповісти на такі запитання:

- *На що були спрямовані дії держави в умовах голоду?*
- *Чи була загибель людей безпосередньо пов'язана з діями держави?*
- *Як ви оцінюєте таке рішення держави?*

6. Роздайте в групи фрагменти публікації ЗМІ, які стосуються виходу українською мовою книги Тимоті Снайдера «Криваві землі» (Додаток 4). Попросіть учасників заняття підкреслити ключові слова чи словосполучення у повідомленні та пояснити, за якою ознакою історик поєднує нацистський та сталінський режими. Під час обговорення стимулюйте відповіді учасників заняття, які звертають увагу на спільну тоталітарну сутність обох політичних систем, що ігнорують цінність людини, незважаючи на відмінність в ідеологіях.

7. Поясніть, що з прийняттям міжнародних документів з прав людини у держав з'явилися позитивні обов'язки⁴ по забезпеченню прав та свобод, відповідно і права на життя.

Опрацюйте з учнями матеріали справи, що стосуються таких обов'язків (Додаток 5), та запитайте, чому саме держава визнана порушником права на життя.

Поясніть, що саме такими позитивними обов'язками по забезпеченню права на життя пояснюється зобов'язання школи означити плани евакуації з приміщення, обладнати додаткові пожежні виходи, своєчасне обслуговування пожежних гідрантів та вогнегасників, періодичне навчання персоналу та школярів по діях в умовах евакуації і т. ін.

Крок 4 [15-20 хв.]

Методи: аналіз правових документів, справ ЄСПЛ, робота в малих групах, робота над поняттями.

8. Запропонуйте учням у групах проаналізувати обставини справи «Дудник проти України»⁵ (Додаток 6) та висловити аргументоване припущення щодо рішення Європейського суду з прав людини. Зачитайте рішення (Додаток 7) та обговоріть його. Ще раз наголосіть, що ефективне розслідування вбивства є обов'язком держави.

Зверніть увагу на п. 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: «Право кожного на життя охороняється законом». Судова практика Європейського суду з прав людини вважає, що у разі зазіхання на життя людини держава повинна забезпечити ефективне розслідування, що дозволяє правильно встановити факти, які допоможуть з'ясувати відповідальність представників держави, якщо у цьому є потреба. Наприклад, Європейський суд часто констатував порушення державою права на життя не тому, що влада була відповідальна за настання смерті, а в силу того, що вона не надала відповідний захист особі до факту її вбивства або не провела адекватне розслідування за фактом її смерті. Зауважимо, що обов'язковість розслідування також стосується випадків використання сили, яка потенційно може призвести до смерті, випадків зникнення людей після взяття під варту. Зобов'язання проводити ефективне розслідування означає не стільки отримання результату, а насамперед його ретельність, неупередженість, точність і розумні терміни⁶.

Крок 5 [15-20 хв.]

Методи: аналіз юридичних документів, загальне обговорення, дискусія.

9. Поверніться з учнями до тексту ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та ст. 1 Протоколу № 6.

Ознайомте учнів з рішенням Конституційного Суду України про смертну кару (Додаток 8). Поверніться до п. 2 ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Додаток 2).

 Проведіть обговорення (можливо, у форматі неструктурованої дискусії) запропонованих документів за такими питаннями:

- Які причини скасування смертної кари?
- Які аргументи суду виглядають найбільш значущими щодо захисту права на життя?
- Чому, незважаючи на визнання права громадян на життя найбільшою цінністю, держава дозволяє правоохоронцям мати та застосовувати зброю?
- Які обмеження права на життя визнаються законними? Чому існує таке законодавче обмеження?
- Наскільки запровадження правового обмеження права на життя суперечить чи підтверджує визнання життя людини найвищою цінністю?⁷

⁴ Визначення терміна див. в Словнику на с. 38.

⁵ Рішення у справі можна подивитися тут: <http://www.minjust.gov.ua/0/19613>

⁶ Див. рішення у справі «Гонґадзе проти України»: <http://www.minjust.gov.ua/0/19613>

⁷ Це запитання може стати основою для дискусії у підготовленій аудиторії та сприяти розумінню таких понять, як «цінність» та «право».

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ УЧАСНИКІВ ЗАНЯТТЯ

Додаток 1. Мовою документа

Міжнародний Білль про права людини

Загальна декларація прав людини не була документом для обов'язкового дотримання і виконання державами. Такими документами стали міжнародні пакти, конвенції. Загальну декларацію прав людини і два Міжнародних пакти 1966 року називають Міжнародною хартією прав людини.

Міжнародний Білль про права людини складається з трьох документів, вироблених в ООН. Це **Загальна декларація прав людини (10 грудня 1948 р.)**, **Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (16 грудня 1966 р.)**, **Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (16 грудня 1966 р.)**.

Далі названі деякі положення цих документів у спрощеному варіанті.

Із Загальної декларації прав людини:

- Право на життя, свободу й особисту недоторканність;
- Рівність перед законом;
- Свобода пересування і вибору місця проживання;
- Заборона катувань та жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує людську гідність, поводження;
- Право на пошук притулку в інших країнах;
- Свобода думки, віросповідання і релігії;
- Право на володіння майном;
- Право на голосування та участь в управлінні;
- Право на освіту;
- Право на працю і створення профспілок;
- Право на відповідний стандарт життєвого рівня;
- Право на охорону здоров'я;
- Право на участь у культурному житті.

Із Міжнародного пакту про громадянські і політичні права:

- Право на життя (ст. 6);
- Заборона застосування катувань і жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 7);
- Заборона утримання в рабстві і підневільному стані (ст. 8);
- Заборона примусової праці (ст. 8, п. 3);
- Право на особисту недоторканність (ст. 9, п. 3);
- Свобода пересування і право на вибір місця проживання (ст. 12);
- Захист іноземців у випадку депортації (ст. 13);
- Право на справедливий публічний розгляд у суді (ст. 14);
- Заборона визнання винним у здійсненні будь-якого карного злочину, що відповідно до діючого в момент його здійснення законодавства не був карним злочином (ст. 15);
- Право на визнання правосуб'єктності (ст. 16);
- Право на невтручання в особисте життя (ст. 17);
- Свобода думки, совісті і релігії (ст. 18);

- Право на вільне вираження своєї думки (ст. 19 і 20);
- Свобода мирних зібрань та свобода об'єднань (ст. 21 і 22);
- Право на одруження і право створювати родину (ст. 23);
- право дитини на такі засоби захисту, яких вона потребує як малолітня (ст. 24);
- Публічні права, зокрема право на доступ до державної служби (ст. 25);
- Заборона дискримінації (ст. 26);
- Особливі права етнічних, релігійних і мовних меншин (ст. 27).

Із Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права:

- Право на працю (ст. 6);
- Право на створення профспілок і вступ до них (ст. 8);
- Право на соціальне забезпечення (ст. 9);
- Охорона родини (ст. 10);
- Право на достатній життєвий рівень (ст. 11);
- Право на охорону здоров'я (ст. 12);
- Право на освіту (ст. 13);
- Право на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу і на захист інтересів, що впливають із творчої авторської діяльності (ст. 15).

Додаток 2. Мовою документа**Міжнародний пакт про громадянські і політичні права**

1. Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

2. У країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом.

3. Коли позбавлення життя становить злочин геноциду, слід мати на увазі, що ніщо в цій статті не дає державам-учасникам цього Пакту права яким би то не було шляхом відступати від будь-яких зобов'язань, прийнятих згідно з постановами Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього.

4. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

5. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами, молодшими за вісімнадцять років, і не виконується щодо вагітних жінок.

6. Ніщо в цій статті не може бути підставою для відстрочення або недопущення скасування смертної кари будь-якою державою-учасницею цього Пакту.

*Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН.
Ратифіковано Україною 19.10.73*

Стаття 2. Право на життя

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- a) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

*Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 4 листопада 1950 року.
Ратифіковано Україною 17.07.97*

Стаття 1. Скасування смертної кари

Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено.

Протокол № 6 (прийнятий 1983 р., ратифікований Україною 2000 р.)

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

*Конституція України,
28 червня 1996 року*

Додаток 3. Офіційний документ

Директива ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про запобігання масового виїзду селян, які голодують», від 22 січня 1933 р.

Ростов-на-Дону, Харків, Вороніж, Смоленськ, Мінськ, Сталінград, Самара

До ЦК ВКП(б) і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в Центрально-Чорноземну область (ЦЧО), на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусь. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України у минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади.

<...>

Перше.

ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР наказують крайка, крайвиконком і ПП ОГПУ Північного Кавказу не допускати масовий виїзд селян із Північного Кавказу в інші краї та в'їзд в межі краю з України.

Друге.

ЦК ВКП(б) і Раднарком наказують ЦК КП(б) України, Укрсовнаркому, Балицькому і Реденсу не допускати масовий виїзд селян з України в інші краї та в'їзд на Україну з Північного Кавказу.

Третє.

ЦК ВКП(б) і Раднарком наказують ПП ОГПУ Московської обл., ЦЧО, Західної обл., Білорусі, Нижньої Волги та Середньої Волги заарештовувати «селян» України і Північного Кавказу, що пробралися на північ і після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, виселяти решту в містя їхнього проживання.

Голова Раднаркому СРСР
Секретар ЦК ВКП(б)

В. М. Молотов
Й. Сталін

Додаток 4. Повідомлення ЗМІ⁸

Тимоті Снайдер: В Україні було два голодомори – радянський і нацистський.

«...Україна стоїть у центрі найбільшої катастрофи Західного світу. З 17 млн убитих 14 млн було знищено там, де побували і радянська, і німецька адміністрації. В 1930–40-их Україна була найнебезпечнішим для життя місцем у світі...»

«У проміжку між 1939 і 1945 роками – в той час, коли Гітлер і Сталін були при владі, були вбиті 14 млн цивільних людей, які не брали участь у бойових діях. 14 000 000. Що мене вражає в цій цифрі – це те, що вона каже про нацистську і радянську політичні системи.

За названі мною роки загальна кількість мирних громадян, які були вбиті на просторах Євразії – 17 мільйонів. 14 млн із них було знищено на невеликій території, яка охоплює Західну Росію, Україну, Білорусь, Прибалтику і більшу частину Польщі.

"Криваві землі" – це якраз та територія, де була присутня і німецька, і радянська адміністрація. Так не було у Франції, так не було на більшості території СРСР.

Не йдеться про те, що загинуло 5,5 млн євреїв або 3,5 млн українців. Йдеться про те, що 14 млн людських істот було вбито. Частина з них були знищені саме за те, що були українцями чи євреями, але головне – вони були людьми».

⁸ Див.: Павло Солодзько. Інтерв'ю. – Електронний ресурс: «Історична правда»: <http://www.istpravda.com.ua>. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/10/24/60277/>

Додаток 5. Повідомлення ЗМІ

Євросуд оштрафував Росію⁹

Шість росіян — постраждали та їхні родичі — виграли справу проти уряду РФ в Європейському суді. Тепер влада повинна заплатити позивачам 85 тис. євро компенсації за те, що «не змогли забезпечити громадянам право на життя». Росіяни були обурені діями районної адміністрації, яка не попередила їх про схід селевих потоків, що трапилися в Кабардино-Балкарії в 2000 році, а після події не допомогла місцевим жителям.

Позов ще в 2002 році подали 6 росіян. Вони стверджували, що влада не подбала про якість робочого стану загороджувальних споруд у районі міста Тирниауз, не попередила місцеве населення про насування лиха, не провела евакуацію і не надала термінову допомогу, а після катастрофи не організувала розслідування дій адміністрації. У результаті були поранені безліч городян, чоловік однієї з позивачок – Володимир Будаєв – загинув.

Схід селевих потоків у Кабардино-Балкарії стався 18 липня 2000 року. Жителі міста Тирниауз з були змушені рятуватися втечею, багато хто отримав поранення. За їхніми словами, які наводить РІА «Новости», сигнали тривоги прозвучали з гучномовців тільки після того, як лихо вже сталося, і ні рятувальники, ні представники інших термінових служб не прибули на місце події.

Рішення про евакуацію влада також не приймала, у результаті на наступний ранок мешканці міста повернулися в свої будинки. Але селеві потоки зійшли ще раз, вони накрили будинок, під завалами якого і загинув Володимир Будаєв, а крім нього ще 7 людей.

Судді європейської інстанції, яка займається розглядом питань, пов'язаних з дотриманням прав людини, одногосно визнали порушення Росією статті № 2 («Право на життя») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

«Визнані значні помилки влади, які не дозволили реалізувати зазначені заходи, стали причиною загибелі Володимира Будаєва і викликали поранення його дружини, Фатіми Атмурзаєвої і членів їхніх сімей... Таким чином, російська влада не впоралася зі своїм обов'язком встановити необхідні законодавчі та адміністративні рамки, щоб ефективно захистити від загрози право на життя. Отже, місце мало порушення статті № 2», – сказано в постанові.

⁹ *Иванова М.* Євросуд оштрафував Росію. – Електронний ресурс: Взгляд. Деловая газета: <http://www.vz.ru/>. – Режим доступу: <http://www.vz.ru/society/2008/3/21/153904.html>, ост. перегляд 24.07.2013

Додаток 6.**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ****П'ята секція****РІШЕННЯ****Справа «Дудник проти України» (Заява № 17985/04)****Страсбург, 10 грудня 2009 року ОСТАТОЧНЕ 10 березня 2010 року¹⁰****ОБСТАВИНИ СПРАВИ****Розслідування обставин смерті сина заявниці**

30 травня 2000 року у коридорі гуртожитку Черкаського державного технологічного університету невстановлена особа заподіяла черепно-мозкову травму І. Д., синові заявниці.

7 червня 2000 року слідчим Придніпровського районного відділу Управління внутрішніх справ у Черкаській області було порушено кримінальну справу за фактом спричинення тяжких тілесних ушкоджень.

8 червня 2000 року І. Д. помер, не приходячи до тями. Після цього кваліфікацію злочину було змінено на заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті потерпілого.

Оскільки до 25 вересня 2000 року не було досягнуто жодних результатів щодо встановлення особи, яка вчинила злочин, слідство у кримінальній справі було зупинене.

1 лютого 2001 року після скарг від родичів потерпілого прокуратура Придніпровського району скасувала постанову про зупинення слідства, встановивши, що міліцією не було дотримано всіх вимог процесуального законодавства.

15 червня 2001 року прокуратура Черкаської області повідомила сім'ю заявниці, що під час провадження досудового слідства була допущена невиправдана тяганина. Крім того, слідчого, який провадив слідство у справі, на підставі грубого порушення кримінально-процесуального законодавства було притягнуто до дисциплінарної відповідальності. Прокуратура також повідомила заявницю, що хід досудового слідства у її справі двічі обговорювався на оперативних нарадах та що слідство перебуває на постійному контролі.

20 вересня та 27 листопада 2001 року сім'я заявниці отримала подібні повідомлення від прокуратури Черкаської області та Міністерства внутрішніх справ.

Листом від 5 грудня 2001 року Генеральна Прокуратура України повідомила сім'ї заявниці, що слідство у справі про смерть І. Д. було поверховим, оскільки вказівки прокуратури не були виконані повною мірою. Було також повідомлено, що прокуратурі Черкаської області були дані вказівки щодо вжиття певних заходів та про передачу справи іншому, більш досвідченому, слідчому.

14 грудня 2001 року справу було передано до слідчого управління Міністерства внутрішніх справ України в Черкаській області для провадження досудового слідства.

Кілька разів слідство у справі зупинялося з підстав неможливості встановлення особи, яка вчинила злочин. Ці постанови про зупинення досудового слідства скасовувалися прокурорами в порядку нагляду.

Кілька разів (зокрема 7 травня і 1 липня 2003 року та 20 жовтня 2004 року) прокуратура та Міністерство внутрішніх справ повідомляли сім'ю заявниці про неналежність провадження слідчих дій, спрямованих на встановлення особи, яка заподіяла тяжкі тілесні ушкодження І. Д. У жовтні 2004 року прокуратура Придніпровського району запропонувала провести внутрішню

¹⁰ Подано зі скороченнями.

перевірку в управлінні МВС в Черкаській області з метою встановлення причин неналежного провадження слідства. Сторонами не було надано жодної інформації щодо результатів цієї перевірки.

23 жовтня 2004 року слідство було відновлене.

Загалом протягом досудового слідства органи внутрішніх справ провели 47 допитів, одну очну ставку та двічі – пред'явлення для впізнання. Згодом було також призначено 2 судово-медичні експертизи. Провадження у кримінальній справі наразі триває.

Цивільне провадження

25 травня 2003 року заявниця подала до Придніпровського районного суду м. Черкас цивільний позов до Черкаського державного технологічного університету про відшкодування шкоди, спричиненої неналежним забезпеченням безпеки у гуртожитку, що призвело до заподіяння тяжких тілесних ушкоджень і смерті І. Д. 1 жовтня 2003 року Придніпровський районний суд відмовив у задоволенні позову, встановивши, що тілесні ушкодження І. Д. було заподіяно не з вини університету. 20 листопада 2003 та 17 серпня 2004 року апеляційний суд Черкаської області та Верховний Суд України відповідно залишили це рішення без змін.

Додаток 7.**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ****П'ята секція****РІШЕННЯ****Справа «Дудник проти України» (Заява № 17985/04)****Страсбург, 10 грудня 2009 року ОСТАТОЧНЕ 10 березня 2010 року**

Суд стверджує, що обов'язок захищати право на життя за статтею 2 Конвенції визначається обов'язком держави, також опосередковано вимагає наявності будь-якої форми ефективного розслідування, коли особу вбито в результаті застосування сили. Основною метою такого розслідування є забезпечення ефективного застосування національних законів, які захищають право на життя. Форми розслідування, які забезпечать досягнення цих цілей, можуть бути різними. Однак, незалежно від того, яка з цих форм застосовується, органи державної влади повинні діяти за власною ініціативою у кожному випадку, про який їм стало відомо. **Органи державної влади не можуть перекласти цей обов'язок на родичів чи чекати подання формальної скарги або взяття кимось на себе відповідальності за проведення слідчої процедури. Результат при цьому є необов'язковим, але обов'язковим є здійснення заходів.** Органи державної влади повинні були вжити всіх заходів для збереження доказів, які стосуються події. **Будь-які прогалини у розслідуванні, які підривають його здатність встановити причину смерті або відповідальних осіб, створюють ризик недодержання такого стандарту** (див. рішення у справі «Гонґадзе проти України» (Gongadze v. Ukraine), № 34056/02, п. 176, ЄСПЛ 2005-XI).

Також у цьому контексті опосередковано існує вимога розумної швидкості. Слід визнати, що під час розслідування можуть виникнути складнощі та перепони, які перешкоджають його прогресу. Однак швидка реакція органів державної влади у розслідуванні застосування сили, що спричинила смерть або зникнення, є важливою для забезпечення громадської впевненості в дотриманні принципу верховенства права.

Суд відзначає, що розслідування у справі, яка розглядається, розпочате у червні 2000 року, наразі триває, оскільки не вдалося встановити ані особу, котра вчинила злочин, ані обставини заподіяння синові заявниці тілесних ушкоджень, що спричинили смерть.

У той же час Суд зазначає, що слідчі кілька разів намагалися зупинити слідство, оскільки не могли висунути жодної версії. Крім того, самі органи державної влади неодноразово визнавали перед сім'єю заявниці, що заходи, вжиті у рамках кримінального провадження, не були повними та що слідство мало суттєві недоліки.

У світлі цих обставин Суд доходить висновку, що органи державної влади не вжили усіх заходів, яких розумно було б очікувати у контексті провадження ефективного розслідування обставин заподіяння тілесних ушкоджень і смерті сина заявниці.

Таким чином, місце мало порушення процесуального аспекту статті 2 Конвенції.

Додаток 8.**Конституційний Суд**Рішення № 11-рп/99 від 29.12.1999¹¹

ІМЕНЕМ УКРАЇНИ

РІШЕННЯ

КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИу справі за конституційним поданням 51 народного депутата України
щодо відповідності Конституції України(конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України
в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару)

м. Київ, 29 грудня 1999 року Справа № 1-33/99 № 11-рп/99

Розкриваючи зміст невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у частині першій статті 27 Конституції України, треба враховувати і невідповідність смертної кари цілям покарання та можливість судової помилки, коли виконання судового вироку щодо особи, засудженої до смертної кари, унеможливує виправлення її наслідків, що не узгоджується з конституційними гарантіями захисту прав і свобод людини й громадянина (стаття 55 Конституції України).

Як показує світовий і вітчизняний досвід, смертна кара не може бути виправданою як ефективний засіб у боротьбі зі злочинністю. Ця міра покарання не належить до факторів, що стримують злочинність. Це підтверджують кримінологічні дослідження: кількість злочинів проти життя людини не зменшується зі збільшенням судових вироків про призначення смертної кари.

Протягом майже 40 років (з часу набрання чинності Кримінальним кодексом України — 1 квітня 1961 року) кількість умисних убивств зростала, незважаючи на застосування виняткової міри покарання. Отже, і з позиції попередження злочинності смертна кара себе не виправдовує.

Виходячи з того, що Україна є соціальною, демократичною і правовою державою (стаття 1 Конституції України), в якій життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини визнані найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Конституції України), смертна кара як вид покарання має розглядатись як така, що не узгоджується з зазначеними положеннями Конституції України.

Смертна кара як вид покарання суперечить також статті 28 Конституції України, відповідно до якої «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». Названа стаття відтворює положення статті 3 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року (995_004). Невідповідність смертної кари цій статті Конвенції підтверджує Європейський суд з прав людини, юрисдикцію якого щодо тлумачення зазначеної Конвенції визнала Україна (пункт перший Закону України від 17 липня 1997 року (475/97-ВР)).

Наведене дає підстави для висновку, що невід'ємне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність. Як основні права людини вони зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини й громадянина і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані.

¹¹ Скорочено.

Додаток 9.

«Начова і інші проти Болгарії»¹²

CASE Nachova v BULGARIA

Рішення від 26 лютого 2004 р.

Ст. 2 і 14 ЄКПЛ

Обставини справи

(витяги для практичного заняття)

Основні факти

А. Обставини, пов'язані зі смертю пана Ангелова й пана Петкова

Пан Ангелов і пан Петков проходили службу в Будівельних військах. 15 липня 1996 року вони вчинили втечу з будмайданчика позаду тюрми, куди були приведені для робіт, і вирушили додому до бабусі пана Ангелова, пані Тонкової, до села Лезура (Lesura). Молоді люди не були озброєні. Наступного дня було офіційне повідомлення про їхню відсутність, і їхні імена були занесені до переліку осіб, яких розшукує військова поліція.

19 липня 1996 року було отримано повідомлення про те, що пан Ангелов і пан Петков переховуються в селі Лезура. Офіцер, який керував операцією, полковник D., прийняв рішення направити, з метою знайти й затримати вказаних осіб, чотирьох офіцерів військової поліції на чолі з майором G. Майор G., імовірно, знав утікачів і село Лезура, оскільки його мати була звідти родом.

Полковник D. повідомив офіцерам, що «відповідно до правил», кожен із них має взяти з собою пістолет і автомат, а також одягнути бронезилет. Він також повідомив, що пан Ангелов і пан Петков були в минулому засуджені за скоєння злочинів і що вони намагалися втекти під час затримання. Офіцерам були дані інструкції, відповідно до яких, із метою затримання, вони могли застосовувати будь-які засоби, продиктовані обставинами. Після отримання інструкції офіцери негайно виїхали на джипі до села Лезура. Двоє офіцерів були одягнуті у форму, в той час як інші були в цивільному одязі. Лише майор G. вдягнув бронезилет.

Коли джип під'їхав до будинку, сержант K. впізнав у фігурі біля вікна пана Ангелова. Втікач, помітивши автомобіль, спробував утекти. Поліцейські почули звук розбитого скла. Майор G. й сержанти K. і N. на ходу вистрибнули з автомобіля. Майор G. й сержант K. потрапили через ворота до двору. Сержант S. залишився в машині разом зі свідком, паном T. M. Потому пролунали звуки пострілів.

За словами офіцерів і майора G., після кількох попереджувальних пострілів убік останній націлювався й вистрелив на ураження. Цілювся в ноги. Рівень землі в тому місці, де перебував майор G., був нижчим. [Якби] втікачі перестрибнули через другий паркан, вони змогли би втекти й у військового не було іншої можливості їх зупинити.

Сусід, пан Z., чув, як хтось гукнув: «Стій, я буду стріляти на ураження», потім – постріли. Також він бачив пана Ангелова, з яким був знайомий, і ще одного чоловіка, які намагалися перелізти через паркан між двором пані Тонкової й сусіднім двором. Того, хто стріляв, пан Z. не бачив, тому що той стояв позаду будинку пані Тонкової. Пан Z. був присутнім, коли пан Ангелов і пан Петков упали на землю і коли з-за будинку, з автоматом у руках, вийшов офіцер.

Сусід, пан M. M., каже, що всі три поліцейські стріляли. Двоє здійснювали вистріли в повітря, а третій, який знаходився в східній частині будинку (майор G.), вів прицільний вогонь. Потому пан M. M. побачив, як військовий поліцейський пішов у двір, на території якого були поранені пан Ангелов і пан Петков. Пан M. M. побачив, що його онук перебував у цьому ж дворі, він

¹² Навчальний матеріал підготовлено в рамках Всеукраїнської освітньої програми «Розуміємо права людини».

попросив майора Г. дозволити йому підійти й забрати дитину. Майор Г. націлювався на нього з пістолета й, відштовхнувши, сказав: «Бісові цигани!».

Пан Ангелов лежав на спині, пан Петков – долілиць на землі. На шляху до міста Враца пан Ангелов і пан Петков померли. В лікарні були зафіксовані факти смерті.

В. Розслідування фактів смерті

19 липня 1996 року всі офіцери надали до відділу військової поліції окремі звіти про обставини смерті молодих людей. Кримінальну справу за фактом заподіяння смерті було відкрито того ж дня. Військовий слідчий оглянув місце події. У своєму звіті він його описав. У звіті й плані були вказані лише деякі параметри дворів. Нахил й інші характеристики місцевості та навколишньої території не були описані.

7 січня 1997 року членам сімей пана Ангелова й пана Петкова було надано доступ до матеріалів розслідування. Сім'ї вимагали проведення допиту ще трьох свідків – Т. М., пані Тонкової й З. Н. Ці вимоги були задоволені. Свідки дали свідчення 20 січня і 26 березня 1997 року відповідно. Заявники не подавали клопотання про долучення до кримінальної справи інших доказів.

31 березня 1997 року слідчий завершив попереднє розслідування й надав звіт. Він відзначив, що пан Ангелов і пан Петков здійснили втечу з-під варти під час відбування тюремного ув'язнення й цим учинили злочин. Майор Г. зробив усе, що було в його силах, аби зберегти їм життя: він кілька разів вимагав зупинитися й здатися, а також зробив попереджувальні вистріли. Він став вести прицільний вогонь лише тоді, коли усвідомив, що вони починають тікати й можуть сховатися. Він не мав наміру пошкодити життєво важливі органи. Таким чином, слідчий зробив висновок, що майор Г. діяв відповідно до Правила 45 Інструкції для офіцерів військової поліції й порекомендував регіональному Управлінню прокуратури припинити розслідування, оскільки в діях майора Г. були відсутні ознаки складу злочину. Прокурор прийняв рекомендацію слідчого й припинив розслідування.

Далі прокурор відхилив наступну скаргу заявників на тій підставі, що пан Ангелов і пан Петков спровокували постріли спробою втечі й що майор Г. ужив усіх необхідних заходів, передбачених законом у такій ситуації. Таким чином, використання вогнепальної зброї є законним, відповідно до Правила 45 Інструкції для офіцерів військової поліції.

19 листопада 1997 року прокурор Управління з перегляду розслідувань Прокуратури військових сил відхилив наступну скаргу на тій же підставі, що й інші прокурори.

Аргументи заявників

Заявники стверджують, що події, які спричинили смерть пана Ангелова й пана Петкова, а також нездатність влади забезпечити належний розгляд цих фактів значною мірою зумовлені упередженнями й ворожим ставленням до осіб, які належать до циганської (ромської) меншості. Більшість населення болгарського суспільства упереджено ставиться до циган (ромів). Розслідування за фактами насилля щодо циган (ромів) проводяться компетентними органами без належної ретельності, що спричиняє фактичну безкарність.

Заявники закликають при аналізі обставин цієї справи враховувати той факт, що етнічна приналежність жертв була заздалегідь відома офіцерам, які намагалися їх затримати. На їхню думку, майор Г. не відкривав би вогонь із автомата в населеному пункті, якби не перебував у тій частині села, де живуть виключно цигани (роми). Його ставлення до циганського народу (ромів) підтверджується грубими словами, адресованими одному з сусідів, пану М. М. З точки зору заявників, яка ґрунтується на їхньому особистому досвіді сутичок із представниками болгарських слідчих органів й органів прокуратури, етнічна приналежність жертв була фактором, що визначив розвиток подій.

Всі умови застосування вогнепальної зброї зводилися до дотримання формальних, «процедурних» вимог, таких, як неодмінне попередження. Застосування вогнепальної зброї не було «абсолютно необхідним». Існували інші доступні засоби затримання.

У процесі розслідування не були розслідувані обставини планування операції, а також імовірність вибору альтернативних способів здійснення затримання пана Ангелова й пана Петкова.

Заявники вказали на те, що звіт слідчого не містив опису місцевості й відомостей про характер узгір'я, в основі якого розташований двір пані Тонкової.

Заявники також стверджують, що не були вжиті належні заходи з закріплення доказів на місці події і що, попри стандартні вимоги проведення розслідування, майор Г. не був перевірений на предмет умісту алкоголю в крові.

Аргументи Уряду

Уряд заявив, що звинувачення в дискримінації є необґрунтованим і вимагає доказів, які виключають розумні сумніви. Смерть могла би бути виключена, якби пан Ангелов і пан Петков поводитися більш зважено.

Офіцери військової поліції діяли законно. Так, відповідно до інструкції, «офіцери військової поліції мають ужити заходи з охорони – наскільки це можливо – життя особи, щодо якої застосовується вогнепальна зброя, й надавати допомогу у випадку поранення...», що було виконано.

Відсутність детального плану поліцейської операції була зумовлена її невідкладним характером. Зокрема, не було часу на вивчення території, що прилягає до ділянки, оскільки було ймовірним, що хтось може попередити втікачів про прибуття поліції. Операція тривала менше хвилини, й поліцейські діяли відповідно до обставин. Пан Ангелов і пан Петков продовжували спроби втечі попри численні попередження. Майор Г. почав стріляти лише тоді, коли втікачі перелазили через другий паркан: якби їм це вдалося, вони би зникли з поля зору майора Г., оскільки паркан стояв на узгір'ї. Коли майор Г. стріляв, він цілився в ноги потерпілим. Причиною враження життєво важливих органів стали переміщення потерпілих і ухил на місцевості. З точки зору Уряду, факт того, що пан Петков був поранений у груди, не обов'язково свідчить про те, що він повернувся, щоби здатися: іншим можливим поясненням цього факту може бути те, що в той момент він перелазив через паркан.

Уряд визнав, що кров майора Г. не була досліджена на предмет наявності в ній алкоголю, однак заявив, що, по-перше, були відсутні правові підстави для проведення такої експертизи, по-друге, не було причин підозрювати його в зловживанні алкоголем.

Рішення Європейського суду

(витяг)

У цій справі низка фактів, які мали би привернути увагу посадових осіб і спонукати їх провести ретельне розслідування можливих расистських мотивів, не була досліджена. При розслідуванні не було взято до уваги той факт, що майор Г. відкрив автоматичний вогонь у двох незброєних молодих людей, які не несли небезпеки, в населеній зоні – районі проживання циган (ромів) у Лезура, і що один із них отримав поранення в груди, а не в спину (що робить обґрунтованим припущення, що він повернувся з наміром здатися). Таким чином, сила, застосована в цьому випадку, була надмірною, і її застосування не було необхідним.

Крім того, попри свідчення, що майор був знайомий із деякими мешканцями села й непогано знав саме село, при розслідуванні не було спроб установити, чи була причиною подій особиста неприязнь. Свідчення одного зі свідків, пана М. М., сусіда жертв, щодо інциденту, який відбувся зразу після подій, коли майор Г. спрямував на нього пістолет і прокричав: «Бісові цигани!», були проігноровані, попри те, що їх ніхто не заперечував.

Позиція Суду полягає в тому, що будь-які свідчення про расистські висловлювання представників правоохоронних органів під час операцій, пов'язаних із застосуванням сили щодо осіб, які належать до етнічних або інших меншин, тісно пов'язані з питанням про те, чи було застосування сили незаконним, продиктованим національною чи расовою ненавистю. У випадку, коли такі факти розкривають у процесі розслідування, повинна бути проведена серйозна оцінка на основі порівняння з іншими фактами справи з метою виявлення можливого мотиву національної ненависті. У цій справі цього не було зроблено.

На основі описаного Суд робить висновок, що компетентна влада – з порушенням зобов'язання, встановленого статтями 14 і 2 Конвенції в їх поєднанні – не вжила всіх необхідних заходів для встановлення того, чи мало дискримінаційне звернення вирішальний вплив на результат подій.

Крім цього, Суд вважає, що нездатність компетентних органів виконати вказане зобов'язання має визначити підхід Суду до дослідження питання про порушення «матеріальної» складової статті 14.

Суд неодноразово встановлював, що він застосовує стандарт «докази, які виключають розумні сумніви». Однак з усією очевидністю заявляв, що цей стандарт не має сприйматися як такий, що вимагає такого високого ступеня ймовірності, як і при кримінальному судочинстві. Практика Суду [щодо доказів] свідчить про гнучкість, увагу до природи окремих прав і супутніх труднощів доведення. Суд відкидає пропозицію встановити тверді правила розслідування й оцінки доказів і дотримується принципу вільної оцінки всіх доказів. Суд також підтверджує, що його завдання полягає у винесенні рішень про обов'язки держави у відповідності до міжнародного права, а не у рішеннях щодо питань провини у відповідності до норм кримінального права. У своєму підході до питань доведення Суд враховує покладене на нього статтею 19 Конвенції завдання «забезпечити дотримання обов'язків, які прийняли на себе Високі Договірні Сторони». При цьому особлива увага приділяється тому, що для Договірних Сторін винятково серйозним є визнання їхньої відповідальності за порушення основоположних прав.

Суд уже визнав, що в справі про ймовірні акти насилля, пов'язані з дискримінацією, потрібні специфічні підходи до питань доведення. В одній такій справі Суд постановив, що не виключена можливість визнання міри дискримінаційною на основі доказів її впливу (такого, що вчиняє неспіврозмірний вплив на конкретну групу), попри те, що міра сама собою не містить спеціальної мети вчинити вплив на цю групу.

Також Суд відзначає, що в Європі загально визнаною є думка, що ефективно дотримання заборони на дискримінацію передбачає використання специфічних засобів, які дозволяють враховувати труднощі, пов'язані з доведенням факту, який стосується законодавства, спрямованого проти дискримінації, включно з правилами доведення, які базуються на подоланні специфічних труднощів при доведенні факту дискримінації. Суд також підкреслює необхідність ширшого тлумачення захисту, забезпеченого статтею 14 Конвенції.

На основі описаного Суд вважає, що в справах, де посадові особи не відпрацювали ті напрямки розслідування, які були зумовлені виявленими фактами щодо актів насилля з боку представників держави, а також не звернули увагу на факти, які свідчать про можливу дискримінацію, він може при розгляді скарг на порушення статті 14 Конвенції зробити негативні висновки з фактів, які дають підстави для розумних сумнівів, або перекласти відповідальність на Уряд-відповідач, подібно до того, як це було раніше зроблено у справах, пов'язаних із труднощами доведення.

У цій справі, як постановлено Судом, слідчий і прокурори на різних стадіях процесу проігнорували низку важливих фактів, не зуміли зібрати всі докази, які висвітлюють послідовність подій, а також не внесли до звітів свідчення про факти, які ускладнюють винесення однозначного

рішення. У результаті спричинення смерті панову Ангелові й панові Петкову було визнано законним на сумнівних підставах, а офіцери, які брали участь у затриманні, а також їхнє керівництво уникли потенційних звинувачень і критики, попри наявність очевидних підстав для кримінального переслідування, як мінімум, одного з них. Такі дії з боку посадових осіб викликали особливе занепокоєння Суду. Посадові особи, попри наявність доказів, які мали спонукати їх провести відповідні розслідування, не здійснили жодної спроби встановити, чи мав мотив національної ненависті якесь значення в цій справі.

Суд вважає, що, за цих обставин, тягар доведення лягає на Уряд-відповідач, який повинен – шляхом надання додаткових доказів або переконливого пояснення фактів – переконати Суд у тому, що події, щодо яких подано скаргу, не були обумовлені якоюсь із форм забороненого дискримінаційного ставлення з боку представників держави.

Уряд, між тим, не надав щодо названих фактів ніяких переконливих пояснень, із чого можна зробити висновок, що застосування вогнепальної зброї в даній справі було обумовлено дискримінаційним ставленням.

Суд звертає особливу вагу на те, що ця справа є не першою справою проти Болгарії, де було встановлено, що посадові особи правоохоронних органів застосували щодо циган (ромів) насилля, яке призвело до смерті останніх.

НА ОСНОВІ ЦЬОГО СУД ОДНОГОЛОСНО

1. *Відхилив* попереднє заперечення Уряду;
2. *Постановив*, що порушення статті 2 Конвенції щодо смертей пана Ангелова й пана Петкова мало місце;
3. *Постановив*, що порушення статті 2 Конвенції щодо зобов'язання Держави-відповідача ефективно проводити розслідування мало місце;
-
6. *Постановив*, що порушення процесуальних і матеріальних аспектів статті 14 в поєднанні зі статтею 2 Конвенції мало місце.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Текст 1.

Право на життя як найвища цінність та його порушення тоталітаризмами ХХ століття

Одним із базових факторів, на яких будувалися тоталітарні системи ХХ століття – як Третій райх, так і ленінсько-сталінський Радянський Союз – був ідеологічний постулат про те, що кожне з даних суспільств перебуває на перехідній стадії – тобто, на етапі перевлаштування етнічної чи соціальної структури суспільства, відходу від попереднього його стану (який розцінювався як стан недовершений, небажаний) і в спробі досягнення іншого стану, відповідно до завдань, проголошених кожним із режимів. Радянський Союз проголосив метою побудову безкласового суспільства й ліквідацію для цього класу «експлуаторів», тоді як нацистська Німеччина оголосила своїм завданням, перш за все, «очищення» німецького народного товариства від «сторонніх» компонентів. Кожне з цих завдань передбачало, що структура обох суспільств буде трансформована, відповідно до заявленого ідеалу. У свою чергу, така трансформація передбачала не лише усунення певних соціальних відносин, організацій, інститутів, але рано чи пізно обумовлювала застосування фізичного насилля до тих, кого розглядали як носіїв «небажаних» цінностей і якостей. Таким чином, ідея насилля над індивідом урешті була санкціонована владою й державою. У певних випадках – коли «небажані» окремих індивідів або група являли собою уособлення тих якостей і властивостей, які розглядалися як вроджені й такі, що не можуть бути зміненими в процесі «перевиховання», – держава і її каральний апарат після обґрунтування й легітимізації цих намірів своєю ідеологією логічним чином брали на себе зобов'язання й ставили перед собою мету їхньої фізичної ліквідації.

Найяскравіший приклад такого ставлення – переслідування й, врешті, фізичне знищення спершу в Третньому райху, а потім, після початку Другої світової війни й у всій Європі євреїв, циган, людей із фізичними або розумовими недоліками, свідків Іегови, гомосексуалів, а також деяких інших маргінальних груп населення – «асоціальних елементів»: безхатченків, жебраків, повій і рецидивістів. Історія Голокосту – нацистської антиєврейської політики, результатом якої стали вбивства близько 6 млн євреїв Європи, – описана в сотнях монографій і масових видань. Унаслідок приходу Гітлера й НСДАП до влади антисемітизм, який був одним із наріжних камнів ідеології фюрера й партії, став невід'ємним елементом державної політики в Третньому райху. Він проник до органів управління, державних, культурних, освітніх установ країни. Політика щодо євреїв пройшла складний шлях еволюції, і якщо на її початковому етапі нацисти переслідували мету вислати євреїв із Німеччини, вигнати їх, сприяти міграції, то в результаті впливу численних факторів як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних обставин до пізньої осені 1941 року, на думку більшості істориків¹³, Гітлер і його найближче оточення дійшли до наміру «остаточного розв'язання єврейського питання». Для цього була розроблена програма поетапної депортації з різних куточків Європи, які були в сфері прямого впливу нацистів, у створені для цієї мети табори смерті, розміщені на території окупованої Польщі (у той час як на окупованих радянських територіях, зокрема й на землях України, фізичним знищенням євреїв займалися прямо «на місцях» підрозділи СС, а часом і Вермахту¹⁴).

¹³ Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. – Днепропетровск: НПЦ «Ткума», 2005. – 448 с. (Розділ: «Окончательное решение еврейского вопроса»: возникновение и реализация этой идеи. Состояние вопроса на данный момент и его влияние на другие вопросы в исследовании Катастрофы»).

¹⁴ Узагальноючі роботи з історії Голокосту на окупованій території СРСР див.: Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. – М.: Фонд «Ковчег», 2002. – 543 с.; Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Д.: Центр «Ткума»; Д.: ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – 816 с. (http://holocaustukraine.net/res/custom/files/scientific_literature/3.4_Arad_Katastrofa_evreev.pdf).

Вбивство близько 6 млн євреїв було найбільш масовим злочином режиму, але разом із тим, як вважає багато істориків, його не можна розглядати ізольовано від злочинів щодо інших «небажаних» елементів у нацистській державі. Вперше практика вбивств була випробувана на тих, кого розглядали як людей із вродженими розумовими, психічними, фізичними й успадкованими відхиленнями, а також на асоціальних елементах: безхатченках, жебраках, рецидивістах. Євгеніка як галузь науки, покликана регулювати біологічне здоров'я націй і покращувати їхній расовий стан, у першій третині ХХ століття була широко розповсюджена не лише в Німеччині, а й в інших країнах Європи: Франції, Великобританії, Швеції, а також у США, Китаї, Аргентині. Однак євгеніка передбачала два можливі шляхи боротьби з «зіпсованими елементами суспільства», один із яких базувався на думці про те, що спадковість перерахованих категорій населення може бути покращена шляхом кропіткої соціальної роботи й поліпшенням умов існування. Натомість представники другої гілки євгеніки й расової біології вважали, що дефекти є вродженими й передаються у спадок. Відповідно, лише фізичне усунення з суспільства цих елементів може бути гарантією правильного розвитку здорового ядра нації. Історичні умови в Німеччині наділили перевагами другий підхід. Саме тоталітарна система Третього райху, яка опускала цінність окремого людського життя на нульовий рівень, зробила можливим масове застосування цих постулатів на практиці. Одним із інструментів, пропонованих представниками наукових кіл для «вирішення» проблеми «поганої спадковості» й позбавлення арійської раси «непотрібного баласту», була стерилізація. За оцінками істориків, за весь період нацистської диктатури в Третьому райху було стерилізовано до 400 тис. людей. Однак лише стерилізація не здавалася достатнім методом для усунення з Райху непотрібних груп населення, оскільки на їхнє утримання, навіть із умовою виконання стерилізації, держава була зобов'язана витратити кошти, які, як вважалося, краще було би витратити на «корисних» і «здорових» членів суспільства, на німецьку економіку, потреби армії та експансіоністську політику. В 1939 році Гітлер видав розпорядження шефу канцелярії Філіпу Булеру, своєму особистому лікарю, генеральному інспектору охорони здоров'я Карлу Брандту й керівнику Імперського союзу лікарів Герхарду Ваґнеру про «розширення повноважень лікарів», яке уповноважувало лікарів у випадках із невиліковно хворими новонародженими «діяти на свій розсуд». Невдовзі ця практика була розповсюджена й на дорослих психічнохворих. Передбачалося, що «обробка» (тобто, вбивство невиліковних хворих) буде відбуватися за формулою 1000:10:5:1, яка означала, що з тисячі людей 10 потребують психіатричної допомоги, п'ятеро з них підлягають стаціонарному лікуванню, а один є невиліковним. До реалізації програми був залучений «Імперський комітет наукових досліджень спадкових і набутих хвороб», розташований у Берліні за адресою Тіргартенштрассе, 4. Звідси пішла кодова назва програми «евтаназії» – «Т-4». Під керівництвом СС у межах операції «Т-4» в шести лікувальних закладах Німеччини, за різними підрахунками, за допомогою смертельних ін'єкцій і в газових камерах було вбито від 70 тис. до 90 тис. пацієнтів, тобто, кожен третій психічнохворий. Коли в 1940 році чутки про вбивства невиліковних пацієнтів стали просочуватися в німецьке суспільство й спричинили протести населення й церкви (зокрема, проповідь єпископа Клеменса фон Галена 3 серпня 1941 року), Гітлер був змушений закрити програму «евтаназії» й перемістити її роботу у віддалені центри. Попри те, що програма згорталася, історики вважають, що вона була суттєвим отриманим нацистською Німеччиною досвідом, технічні, організаційні й ідеологічні елементи якого були використані через рік-два під час планування й реалізації масштабного «остаточного розв'язання єврейського питання»¹⁵.

¹⁵ Див., напр.: *Friedlander H. The Exclusion and Murder of the Disabled // Social Outsiders in Nazi Germany / Eds. Robert Gellately, Nathan Stoltzfus. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2001. – P. 145–164.*

Методика й практика побудови соціалізму й безкласового суспільства в Радянському Союзі показують, з одного боку, серйозні відмінності ідеологічного порядку, з іншого боку – певну схожість із практикою нацистської Німеччини. Суттєва відмінність СРСР полягала в тому, що, на противагу нацизму, офіційна радянська ідеологія заявляла рівність усіх індивідів і груп перед законом у вибудовуваній суспільній структурі, оскільки егалітаризм є невід’ємним елементом комуністичної утопії й суспільного ідеалу. Щодо цього радянська пропаганда не могла й не мала свого завдання відкрито проголошувати окремі групи населення «неповноцінними» порівняно з іншими й декларувати необхідність їхнього усунення з суспільного життя. Однак, як було зауважено, радянська пропаганда відзначала, що між заявленим ідеалом, якого треба прагнути, й поточним станом суспільства існувала певна дистанція, яку необхідно подолати. Це передбачало, що в процесі побудови утопічного суспільства майбутнього існують «реакційні» суспільні сили й групи, які заважають цій роботі, а тому їх належить усунути. Враховуючи, що ці сили не здавали позицій добровільно, а намагалися опиратися, то логіка насилля в прагненні утопії призводила до рішення ізоляції й фізичного винищення членів таких груп. Однак цим справа не обмежувалася. Логіка розвитку насилля й прагнення утриматися при владі призводила до того, що для обґрунтування продовження й розширення чисток і політичних репресій поруч із реально наявними супротивниками влада вигадувала таких, які існували лише в її уяві. Для цього в кінці 1920-х років Сталін висунув положення про те, що, відповідно до того, як буде розбудовуватися соціалізм, класова боротьба лише наростатиме. В результаті, весь період ленінсько-сталінської радянської історії має вигляд хвилеподібного процесу, де короткий затишок змінювався новими хвилями чисток і терору. Значна частина їхніх жертв гинула, навіть якщо формально її засуджували не до «вищої міри покарання» (страсти), а до різних термінів тюремного ув’язнення або виправно-трудова таборів. Загальна кількість тих, хто підпав під політичні репресії, і тих, хто загинув під час них, продовжує обговорюватися науковцями. За попередніми оцінками історика Д. Волкогонова, колективізація обійшлася селянству в 8,5-9 млн жертв. У 1937–1938 роках репресії торкнулися 4,5-5,5 млн радянських громадян. Між цими двома великими хвилями було арештовано ще приблизно 1 млн людей. Після Другої світової війни, особливо наприкінці 1940-х років, суттєво зросла кількість таборів. Кількість висланих до них склала третю хвилю, в ній опинилися 5,5-6,5 млн людей. При цьому до смерті Сталіна в 1953 році в таборах, за даними Берії, утримувалися 25-30% ув’язнених за «контрреволюційну діяльність». Таким чином, усього, за підрахунками Д. Волкогонова, з 1929 по 1953 роки (за винятком дат війни) жертвами сталінських репресій стали 19,5-22 млн радянських громадян. Не менше третини з них були засуджені до страти або загинули в таборах і в заслання¹⁶.

Однією з найтрагічніших сторінок історії України в контексті соціальних, етнічних і політичних репресій сталінського тоталітарного режиму залишається Голодомор – масований і навмисне організований терор голодом, який пережили сільські місцевості Української Соціалістичної Радянської Республіки в 1932–1933 роках. За останні десятиліття як українські, так і закордонні історики доклали чимало зусиль для реконструкції подій і визначення кількості втрат, які зазнало українське селянство під час суцільної колективізації, а також для виявлення причин організації терору й механізмів, за допомогою яких він був реалізований. У рамках політики «суцільної колективізації», яку сталінський режим почав упроваджувати в СРСР із 1929 року, комуністична партія й уряд узяли курс на «ліквідацію куркульства як класу», до якого зарахували, фактично, всіх, хто був економічно незалежним господарем в селі й не бажав втрачати

¹⁶ Крочачев С., Кричко Е. Потери населения СССР в 1937–1945 гг.: масштабы и формы. Отечественная историография. – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 76.

самостійність і фактично безкоштовно віддавати вироблену продукцію державі. Необхідно звернути увагу на те, що сталінська лінія на усунення цієї групи походила від розуміння ролі й «реакційної» класової сутності села, яке сформулював із беззаперечною різкістю ще В. Ленін. Він використовував ті самі метафори полярної біологічної боротьби за виживання й ті самі образи для дегуманізації селян, що й гітлерівська пропаганда щодо євреїв:

«Або куркулі переріжуть нескінченно багато робітників, або робітники безпощадно роздушуть повстання куркульської, грабіжницької меншості проти влади трудящих. ...Куркулі – найбільш дикі, найбільш звірячі експлуататори. ...Ці павуки жирували за рахунок розорених війною господарств, за рахунок голодних робітників. Ці п'явки пили кров трудящих. ...Ці вампіри загарбували і загарбують поміщицькі землі. ...Безпощадна війна проти цих куркулів! Смерть їм!»

Дослідники відзначають, що існують кілька доказів на користь висновку про те, що голод в УРСР був організований навмисне. По-перше, уряд прийняв рішення проводити хлібозаготівлі в тих районах, які вже голодували, при цьому забирали навіть зерно із насінного фонду. По-друге, була організована блокада сіл, які не виконали призначених для них норм здачі зерна. По-третє, до тих, хто не виконував норми, застосовували систему «натуральних штрафів», тобто, реквізиції продовольчих продуктів. По-четверте, влада робила спроби приховати голод, навмисно дезінформувати громадян країни й міжнародну спільноту, відкидала пропозиції допомоги з-за кордону й тривалий час заперечувала сам факт голоду¹⁷. В результаті цих заходів, які Сталін прийняв під час хлібозаготівельної кампанії 1921 року, за 1932–1933 роки голодною смертю й у результаті репресивно-каральних заходів, за оцінками істориків, померло, як мінімум, 3,5 млн людей¹⁸.

¹⁷ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). – Львів: Літопис, 2012. – С. 100.

¹⁸ Див. про статистику жертв Голодомору, напр.: Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: Труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. – С. 362–415. (Розділ V: «Скільки нас загинуло?»).

Текст 2.

Огляд справ по вибраних статтях Конвенції Ради Європи з захисту прав людини і основоположних свобод: право на життя

Очевидно, що життя – це те, з чого починається біологічне існування людини. З народження, з першої миті свого існування ми маємо свободу жити. З появою сучасної концепції прав людини ця свобода гарантується кожній людині. Такі зобов'язання взяла на себе і наша держава. У статті 27 Конституції України зазначено: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави захищати життя людини...». Україна приєдналась до декількох міжнародних угод Організації Об'єднаних Націй, що одним із предметів свого захисту мають право на життя, та до Європейської конвенції, стаття 2 якої зобов'язує держави дотримуватись цього права. Але що означає цей обов'язок держави – дотримуватись права на життя? З якої саме миті починається життя людини? І, напевно, це не означає гарантії безсмертя? Яким саме чином держава може гарантувати це право, крім як не позбавляти життя? Де починається і де закінчується цей обов'язок держави? Ці та багато інших запитань були предметом практики Європейського суду з прав людини.

Розтлумачуючи основний зміст статті 2, що гарантує право на життя, Європейський суд з прав людини підкреслює основоположність цього права і встановлює верховенство статті 2. Без права на життя, як зазначено у рішенні «Прітті проти Сполученого Королівства»¹⁹ «користування будь-якими правами та свободами, що гарантуються Конвенцією, було б ілюзорним».

Право на життя не може бути відмінене навіть під час надзвичайних ситуацій та обставин: «це [право на життя. – Авт.] одна із основоположних статей Конвенції, стосовно якої у мирний час не допускається відступлення, можливого по статті 15...»²⁰. Утім, право на життя не абсолютне. Європейська конвенція, зокрема, встановлює вичерпний перелік обставин, за яких це право може бути правомірно обмежене. Стаття 2 Конвенції допускає, що існують випадки позбавлення життя, але виключно у разі, якщо це сталося в результаті **«абсолютно необхідного»** застосування сили. Вичерпний перелік обставин встановлює п. 2 статті 2 Європейської конвенції: «а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання». Варто зауважити, що стаття 2 Конвенції допускає застосування виконання смертного вироку, якщо він винесений судом за вчинений злочин за який закон передбачає таке покарання. Таким чином, як зазначає Мікеле де Сальвіа²¹, ця норма «залишає слід того часу, коли вона була задумана і написана». Згодом був прийнятий Протокол № 6 до Конвенції, що забороняв смертну кару в мирний час, а згодом Протоколом № 13 смертна кара була скасована. Наразі жодні обставини не можуть виправдати такий вид покарання, а його застосування є прямим порушенням права на життя у світлі Європейської конвенції.

Отже, право на життя передбачає два основних зобов'язання з боку держави та її офіційних представників. Перше, так зване, «негативне» зобов'язання. **Держава або її офіційні представники мають утриматись від будь-яких дій, наслідком яких може стати позбавлення життя, за винятком встановлених обмежень. Друге, це «позитивні» обов'язки – держава має захищати життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією.**

¹⁹ CASE OF PRETTY v. THE UNITED KINGDOM, Application no. 2346/02. 29 April 2002. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60448>

²⁰ Стаття 15 Європейської конвенції: Відступлення від виконання зобов'язань у надзвичайних ситуаціях.

²¹ Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 1072 с.

Стосовно першого зобов'язання – утримуватись від будь-яких дій, наслідком яких може стати позбавлення життя, – «класичною» є справа «Маккан та інші проти Сполученого Королівства»²². Перед 4 березня 1988 року владним органам Сполученого Королівства, Іспанії та Гібралтару стало відомо, що Тимчасова Ірландська республіканська армія (ІРА) планує терористичний акт у Гібралтарі. За результатами розвідувальних даних було встановлено, що група ІРА (особи учасників вже були встановлені) збирається здійснити терористичний акт, заклавши бомбу з механізмом дистанційного керування у легковий автомобіль. Було прийнято рішення заарештувати членів групи, коли вони доставлять автомобіль до Гібралтара, щоб забезпечити докази для подальшого судового розгляду. На думку влади, члени групи небезпечні терористи, які напевно будуть озброєні й у випадку зіткнення з силами безпеки, вірогідно, застосують зброю або підірвуть бомбу.

6 березня після того, як один із терористів припаркував автомобіль, розпочались дії з арешту трьох терористів. Це було доручено солдатам британської спецчастини САС під керівництвом командира цієї частини.

За Макканом та його подругою (Фарелл) стежили два солдати. Коли один із них скомандував: «Стій!» і дістав пістолет, Маккан зробив невизначений рух рукою, а його подруга зайнялась сумочкою. Маючи впевненість, що вони намагаються привести в дію детонатори, солдати з близької відстані, випустивши декілька автоматних черг, вбили їх. Почувши постріли, третій із терористів (Севідж) обернувся й нашттовхнувся на двох солдатів САС. Коли один із них вигукнув: «Стій!», терорист зробив рух правою рукою. Побоюючись, що він хоче викинути детонатор, солдати вбили його.

При огляді тіл вбитих та їхніх речей не було знайдено ні зброї, ні детонаторів. Не виявилось бомби й у припаркованому автомобілі. Однак інший автомобіль, знайдений пізніше в іншій місцевості, був завантажений 64 кілограмами семтексту.

У результаті розслідування владою Гібралтару, колегія присяжних прийняла рішення, що позбавлення життя усіх трьох було законним. Спроби оскарження, ініційовані сім'ями загиблих, були безуспішними. Справа дійшла до Європейського суду, який вирішив (десятьма голосами проти дев'яти), що порушення статті 2 (право на життя) мало місце. При цьому суд взяв до уваги, що влада не врахувала можливість помилковості припущення про встановлену в автомобілі бомбу і наявність зброї й детонаторів у терористів. Було встановлено, що всі солдати, які стріляли, робили це з метою вбити і що в такій ситуації використання солдат, навчених вбити, було помилкою. Під час контролю та проведення операції не було виявлено достатньої обережності.

У рішенні Європейського суду зазначено: «Всіляка загибель людини, спричинена представником держави, який застосовує силу поза рамками **абсолютної необхідності** або по причинах, відмінних від обумовлених у статті 2 (п. 2), є порушенням статті 2»²³.

Як згадувалось, держава має й «позитивні» обов'язки захищати життя особи, яка перебуває під її юрисдикцією. Що це означає? По-перше, як каже Європейський суд у своєму рішенні у справі «Осман проти Сполученого Королівства»²⁴, це означає, що держава має прийняти **«дієві положення кримінального законодавства, покликані утримувати від скоєння злочинів щодо індивіда та підсилені правоохоронною системою для попередження придушення**

²² CASE OF McCANN AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOM, Application no. 18984/91. 27 September 1995. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57943>

²³ CASE OF McCANN AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOM, Application no. 18984/91. 27 September 1995 (див. п. 148–149). <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57943>

²⁴ CASE OF OSMAN v. THE UNITED KINGDOM, Application no. 87/1997/871/1083. 28 October 1998. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58257>

та покарання за порушення таких положень». Порушення ж права на життя у цій справі Європейський суд не визнав. Заявниками були піддані Сполученого Королівства: Мулкійє Осман та її син Ахмет Осман, які проживали в Лондоні. У 1988 році колишній вчитель Ахмета Османа поранив його і вбив Алі Османа – чоловіка Мулкійє Осман і батька Ахмета Османа.

Заявники скаржились, що влада належним чином не взяла до уваги та не вчинила жодних дій стосовно того, що заявники назвали послідовністю очевидних попереджувальних ознак, котрі вказували, що вбивця – Пол Педжет-Льюїс – представляв серйозну загрозу для фізичної безпеки Ахмета Османа та його родини.

У справі описана ціла низка подій, де Пол Педжет-Льюїс робив вчинки психічно невірвненовано женої людини стосовно Ахмета Османа та його родини. Можна бачити зв'язок цих подій з тим, що встановивши добрі стосунки зі своїм учнем – Ахметом Османом – Пол Педжет-Льюїс був незадоволений дружбою, яка розпочалась між Ахметом Османом та його однокласником. Він розпочав з розповсюдження чуток про їхні гомосексуальні стосунки, робив напади на власність родини (різав покриття та бив скло автомобіля), переслідував Ахмета Османа (зокрема вчиняючи дорожньо-транспортні аварії і т. п.). Врешті, Пол Педжет-Льюїс проник до оселі Османів і вчинив убивство.

Мати і син Османи доводили, що незважаючи на те, що поліція бачила, як розгортаються події, не один раз затримувала або вела розмову з Полом Педжетом-Льюїсом, вбивство не було попереджено.

Оцінивши усі обставини справи, зокрема реакцію поліції, яка мала дотримуватись прав і свобод людини в своїх діях, Європейський суд висловив думки, що «заявники не надали доказів наявності якої-небудь рішучої стадії у послідовності подій, що завершилися трагічним інцидентом зі стріляниною, на якій можна було б стверджувати, що поліція знала або повинна була знати про те, що Пол Педжет-Льюїс представляє реальну та безпосередню загрозу для життя членів сім'ї Осман»²⁵.

Європейський суд визнав порушення права на справедливий суд у цій справі, обставини якої досить складні й потребують ретельнішого знайомства для її повного розуміння.

Ще одним із «позитивних» обов'язків держави в контексті дотримання права на життя є необхідність прийняття **попереджувальних оперативних дій для захисту осіб, чиє життя піддається небезпеці злочинних дій з боку інших осіб, екологічного ризику або навіть їх безпосередньо. За деяких обставин це вимагає від держави надати особам захист від загроз їхньому життю, що виявляються.**

У Європейському суді розглядалась справа «Тарарієва проти Росії»²⁶. Син заявниці був ув'язнений і страждав на важке захворювання. Наприкінці 2002 року він потрапив у лікарню з проривною виразкою дванадцятипалої кишки та перитонітом. Її син був прикутий наручниками до ліжка. Заявниця скаржилась, як з ним поводитись, до різних органів, просила не переводити його до тюремного шпиталю у зв'язку з тяжкістю стану. Однак її син був перевезений до тюремного шпиталю (не машиною швидкої). Перевезення тривало біля двох годин. Його поклали на стос матраців. Через два дні після перевезення йому зробили чергову операцію, а через одинадцять днів він помер. У районі, де розташовувалась цивільна лікарня, було розпочато слідство. У 2003 році районний суд виправдав головного лікаря хірургічного відділення за відсутністю доказів. Це рішення було залишено в силі і рішенням Суду другої інстанції. Генеральна прокуратура повідомила заявницю, що подальше оскарження неможливе.

²⁵ CASE OF OSMAN v. THE UNITED KINGDOM, Application no. 87/1997/871/1083. 28 October 1998. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58257>

²⁶ CASE OF TATARIEVA v. RUSSIA, Application no. 4353/03. 14 December 2006. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-78591>

Своїм рішенням 4 грудня 2006 року Європейський суд постановив, що у цій справі мало місце порушення статті 2 Європейської конвенції, оскільки російська влада не захистила право на життя сина заявниці, а також не визначила причину його смерті з метою притягнути винних до відповідальності. У цьому рішенні визнано також і порушення статті 3 Європейської конвенції, що забороняє жорстоке та таке, що принижує гідність, поводження і покарання.

«Позитивним» обов'язком держави є також гарантія того, що усі випадки загибелі людини мають бути належним чином розслідувані. Закон повинен мати відповідну заборону й визначати міру покарання за вбивство. Незаконне позбавлення життя має підлягати кримінальним санкціям. І такий закон має виконуватись.

До Європейського суду звернувся громадянин Болгарії, літня мати якого у грудні 1995 року зникла, перебуваючи у софійському будинку для літніх людей²⁷. Вона страждала на хворобу Альцгеймера, її розумові здібності погіршувались, і вона потребувала постійного догляду. Сину пояснили, що його мати була направлена на консультацію дерматолога поза межами закладу в супроводі санітара і зникла після того, як її на декілька хвилин залишили без нагляду у внутрішньому дворіку. Поліція опитала свідків із будинку для літніх людей у той же день, якими були надані показання, що вони негайно обшукали територію закладу, але безрезультатно. Чотири дні потому мати заявника була оголошена в розшук, і сім днів потому було опубліковане відповідне повідомлення у пресі. Поліція також перевіряла осіб, які поступили до психіатричних лікарень та дані отримані від громадськості. Відтоді мати заявника більше не бачили.

У липні 1996 року заявник подав заяву про порушення кримінальної справи проти персоналу будинку для літніх людей, посилаючись на його недбалість і стверджуючи, що він несе відповідальність за зникнення його матері. Розслідування припинялося й поновлювалося чотири рази. Органи слідства припиняли справу на тій підставі, що персонал слідував звичайній практиці, яка допускала перебування пацієнтів у внутрішньому дворіку, огороженому парканом і під охороною. У 2001 році прокуратура визнала, що персонал виявив недбалість, проте зупинила переслідування на підставі, що така недбалість не є караною відповідно до болгарського законодавства. Врешті у 2003 році розгляд справи був зупинений у зв'язку з закінченням строку давності для притягнення винних до відповідальності. Заявник також подав скаргу проти поліції, обвинувачуючи її співробітників у тому, що не були прийняті необхідні міри для розшуку його матері. Однак у порушенні кримінальної справи було відмовлено. Крім того, заявник порушив цивільне провадження проти Міністерства праці і соціального захисту, Міністерства внутрішніх справ та Софійського муніципалітету щодо компенсації моральної шкоди, вчиненої зникненням матері.

Європейський суд прийняв за зрозумілу думку про те, що мати заявника померла і визнав порушення статті 2 конвенції (право на життя) з огляду передусім на те, що не дивлячись на існування у болгарському законодавстві трьох видів відповідальності – кримінальної, дисциплінарної та цивільної – владою не було надано заявнику на практиці засобів встановлення обставин, які супроводжували зникнення його матері, а також притягнення до відповідальності осіб або організацій, що порушили свої зобов'язання. Маючи докази недбалості, що поставила під загрозу людське життя, правова система в цілому не спромоглась забезпечити адекватну та своєчасну реакцію, як того вимагають процесуальні зобов'язання держави відповідно до статті 2 Конвенції.

Порушення, так званого «процесуального аспекту» статті 2 Конвенції, встановив Європейський суд й у справі «Маснева проти України»²⁸, що було пов'язано з невиконанням державою

²⁷ CASE OF DODOV v. BULGARIA, Application no. 59548/00. 17 January 2008. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-84438>

²⁸ CASE OF MASNEVA v. UKRAINE, Application no. 5952/07. 20 December 2011. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-108220>

своїх зобов'язань провести ефективне розслідування смерті сина заявниці, який перебуваючи на службі (працював міліціонером) загинув за загадкових обставин.

Застосування розумних мір із захисту життя від екологічного лиха також може бути «позитивним обов'язком» держави. У справі «Енерйилдиз проти Туреччини»²⁹ Європейський суд побачив халатність влади у тому, що не були застосовані превентивні міри щодо утримання сміттєзвалища, яке вибухнуло й спричинило зсув, що поглинув прилеглі нетрі й забрав 39 життів. Судом було також визнано відповідальність держави за нездатність надати мешканцям нетрів достатньої інформації, що дозволила б їм захистити себе.

У справі «Шахрам Собхані проти Швеції»³⁰ Європейський суд визнав порушення права на життя у зв'язку з тим, що заявнику загрожувала депортація до Ірану, де він був би підданий смертній карі за гомосексуальність.

Зазвичай Європейський суд називає Європейську конвенцію з прав людини «живим інструментом». Це означає, що тлумачення стандартів прав людини переживає постійний процес еволюції. Зокрема вже згадувалось, що смертна кара могла бути правомірним обмеженням права на життя під час появи Конвенції. Згодом вона стала можливою лише під час війни. Наразі смертна кара – це порушення права на життя у світлі Європейської конвенції.

Європейський суд стикається з багатьма викликами в контексті права на життя. Так, він не відкидає того, що ще не народжена дитина перебуває під певним захистом, проте не вважає такий захист абсолютним і таким, що може сприйматись окремо від життя вагітної жінки, оскільки її власні права надзвичайно тісно пов'язані з життям плоду, який розвивається. Тому у справах, пов'язаних з питанням абортів, Європейський суд віддавав на розгляд держави питання трактування поняття «життя» і з якого моменту воно починається: «...питання про те, коли починає застосовуватись право на життя, стосується рамок розгляду, що, на думку Суду, надані у даній сфері державам, незважаючи на еволюційне тлумачення Конвенції – “живого інструменту, що повинен тлумачитись у світлі сучасних обставин” (...) Причини такого висновку, по-перше, полягають у тому, що питання про подібний захист залишається не вирішеним у більшості Держав-учасниць (...), по-друге, в тому, що не існує загальноєвропейського консенсусу щодо наукового та правового визначення початку життя...»³¹.

²⁹ CASE OF ÖNERİLDİZ v. TURKEY, Application no. 48939/99. 30 November 2004. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-67614>

³⁰ CASE OF SHAHRAM SOBhani v. SWEDEN, Application no. 32999/96. 10 July 1998. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-4324>

³¹ CASE OF VO v. FRANCE, Application no. 53924/00. 8 July 2004. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61887>